

ПУБЛИЦИСТИКАТА НА АСЕН ЗЛАТАРОВ

*„Не мога да пея, когато
Рим гори.“*

Асен Златаров

Джасено Василев

Големият ръст на Асен Златаров — учен, общественик, трибун — е оставил в сянка неговата публицистика, една значителна по обем и литературна стойност творческа изява. Наред с активното си участие в обществения и културния живот на страната, успоредно с пряката си научна и научно-популяризаторска работа и апостолската си дейност като сказчик и оратор той публикува в тогавашните вестници и списания стотици кратки и по-обемисти статии, есета, пътеписи, репортажи, излиза с книги и брошури по актуални научни, обществено-политически и културни въпроси, води темпераментна и смела полемика. Цялата негова емоционална и психическа нагласа, блестящата му ерудиция предопределят и благоприятствуват развитието на публициста. В едно свое интервю пред в. „Кормило“ той казва думи, които звучат като изповед и са пълно покритие на делото му:

„Какво да сторя, не мога да остана глух на тътнежа на обществения порой, който тласка нашата действителност и дето се дочуват неволите и копнежите на тоя народ, комуто страстно принадлежи сърцето ми и за чиято добродетелна съм отхранил най-хубавите мигове на своя размисъл и своя почин за дело в живота. Такива са времената, че чувството и дългът на гражданин вземат превес над другите ми интереси: Не мога да пея, когато Рим гори.“

Към тази автентична самохарактеристика трябва да се добавят още и думите на големия наш литературен критик-маркист Георги Бакалов, който непосредствено след смъртта на Златаров писа:

„Най-ценното у Златаров бе неговата отзывчивост към обществените въпроси. Той не ограждаше егоистично своето благополучие със затварянето си в химическата лаборатория. Той разбираше отлично, че неговата наука е тясно свързана с обществения строй — както за своето развитие, така и за изпълняваната от нея обществена функция. Той не беше глух за бушуващото извън стените на лабораторията му море, нито спял за обществените борби.“

Публицистичното начало е определящо в цялостната дейност на този изключителен човек, то прониква в корена на всички негови творчески изяви. Стремещът да стои сред бурите на живота, темпераментът на борец го тласкат към действие, а рядката му ерудиция и безспорен литературен талант оплодяват и придават естетическа цена на неговите произведения. Човек с универсални интереси и необикновено трудолюбие, той получава у нас и в чужбина солидно образо-

вание и култура, прониква в различни области на знанието, утвърждава се като една от най-цялостните просветени личности на своето време, истински енциклопедист в най-добрия смисъл на това поизгубило от благородното си звучение понятие в нашия сложен век на специализация. Той е доктор по химия и физика, работи задълбочено в областта на биологията и физиологията, създава школа в броматологията и заедно с това международен авторитет на своето име. Ограничавам се само с онези области, в които нашият учен показва не само отлични познания, но достига равнището на най-доброто в науката през този период. И наред с безспорните си познания и приноси в областта на природните науки той се занимава с литература и изкуство, натрупва огромни знания по философия и естетика, познава проблемите и развитието на социологията и психологията. Завършил образованието си на Запад, Златаров чете в оригинал немски и френски автори, следи стъпка по стъпка развитието на положителните и обществените науки, запознава се с фундаменталните проучвания и практически експерименти в различни области на науката. Негови колеги го иронизират с прословутата надменна фраза „Най-добрият поет между химиците и най-добрият химик между поетите“. Но за него тази подигравателна характеристика звучи чуждо, при него тя няма никакво покритие. Защото, в която и област на науката и литературното творчество да се изявява, той винаги оставя след себе си дълбока бразда и светла диря. Тъкмо тази уийверсалност на интересите и богатство на познанията, тъкмо това крепко духовно въоръжение наред с благородния му граждански порив правят неговата публицистика въздействаща и ярка — не само с честната си гражданска позиция, с висотата на погледа, но и ерудитската си стойност. И тъкмо с тези свои черти публицистиката на Златаров диша и въздейства и сега, тъкмо затова той остава в най-предните редици на българското публицистично слово.

Кога Златаров започва да се изявява като публицист?

Едно специално библиографско изследване на цялостното творчество на Златаров показва, че първите свои публикации той прави още като студент през 1907—1908 г., когато излизат неговите статии в социалистическото списание „Ново общество“. Това са на първо място статии из областта на популярната наука и на философията, които разкриват не само ерудиран ум, но и живо перо. Като пръв опит в тази библиография е посочено заглавието „Към единство в познанието“ (Ново общество, 1907, кн. 10). През следващата година, пак в същото списание, излизат още три статии: „Оптимистическата философия на проф. Мечников“, „Игра и свободно творчество. Биолого-социологически ескиз“, „Емил Зола. По случай пренасяне тялото му в пантеона“. През същата година в сп. „Турист“ той обнародва есето „Земята“ (бр. 7).

Но това са все още плахи стъпки, едно неуверено начало. Липсата на контакт с голямата политика и голямата литература (тогава Златаров е все още учител в Пловдив), ограничените му връзки с хората от печата ограничават и неговите възможности за публична изява.

През 1910 г. учителят става асистент по органична химия в Софийския университет и заедно с това неговите възможности за директен допир с горещия пулс на обществения и културния живот в страната се разширяват. Но още преди това той публикува няколко по-изучени и солидни статии, посветени на актуални проблеми, които правят впечатление. В сп. „Начало“ (1909, кн. 6—7) под заглавие „Към монизъм“ той прави преглед на теологическия и метафизическия период в историята на мисълта. В социалистическия вестник „Работническа България“ той пише статия „Теория и практика“, в която разглежда проблема за необходимостта от неразривна връзка между теорията и практическата дейност на партията (1909, кн. 15) Пак в същия вестник обнародва статията „Тактиката на социалната демокрация“ (1909, кн. 16). И като първа заявка за бъдещо уча-

стие в развитието на естетическата мисъл в страната той отпечатва в сп. „Българска сбирка“ (1909, кн. 6) статията „Блез Паскал за страстите на любовта“.

Има един документ, който говори за участието през този период на младия автор и в органа на Демократическата партия. Това са спомените на писателя-народник Т. Г. Влайков, който говори за сътрудничеството на младия човек в сп. „Демократически преглед“. Ето неговите думи:

„След завръщането си в България дойде у дома, та ми донесе и втора статия. Тогава и лично се запознах с него. Това беше през 1909 г. Младо момче, нежно, с деликатно телосложение, с ясни сини очи и дълбок поглед. Възслаб е и гласът му, но говорът му е сърдечен и топъл. Направи ми силно впечатление“ (Единичен Златаров лист, 27. XII. 1936).

По това време (1908) младият човек е вече завършил науките си на Запад и се е устроил, вече двадесет и две годишен, като учител по химия в Пловдивската мъжка гимназия. Именно тук наред с преподавателската си и извънучилищна лекционна дейност той започва да сътрудничи на различни вестници и списания, предимно прогресивни и лявобуржоазни: „Начало“, „Ново общество“, „Работническа България“ и др. В първите си статии начеващият публицист, придобил вече разностранен научен багаж, разглежда актуални въпроси на съвременната наука и заедно с това засяга и някои обществени въпроси. И веднага, още при първите си крачки той показва сигурен усет и явна ориентация: на страната на народа, на демокрацията, на прогреса. „Науката — в служба на човека“, „Изкуството — в служба на живота“ — този девиз Златаров издига още в началото на своето творческо поприще и ще му служи докрай.

Година 1910 е повече плодотворна за младия публицист. Той започва активно сътрудничество в голям брой излизащи тогава вестници и списания, като „Съвременна мисъл“, „Демократически преглед“, „Естествознание“, „Природа и наука“, „Съвременна хигиена“ и др., в които не само популяризира постиженията на съвременната наука, но взема отношение и по актуални обществено-политически, идеологически и философски проблеми. Показателна за живото обществено чувство на автора е статията „Терорът в Русия“, в която той с страстието на прогресивен деятел разглежда насилията и вандалщините на руския царизъм след първата руска революция от 1905 г. (Съвременна мисъл, 1910, кн. 5). По-късно в книгата си „В страната на Съветите“ той ще включи тази своя статия с умисъл да демонстрира грозното наследство на прогнилия държавен и обществен строй, който завинаги бе ликвидиран от Октомврийската революция и който той противопостави на смелия експеримент за създаването на един нов свят.

Оттук нататък пътят на Златаров за публична изява е широко открит и свободен. Той пише в научни издания на университета и академията, участва с интригуващи материали в научно-популярния печат, в обществено-политическите и културните вестници и списания. И се подписва често със собственото си име, с инициали, или с псевдонимите Ауга или Ася. Но понякога статиите му остават неподписани и това затруднява изследователите на неговото творчество. А то не е малко. Сам авторът в едно свое писмо до главния секретар на Министерството на просветата отбелязва още в началото на 30-те години, че има повече от 600 статии, публикувани в 114 периодични издания, около 1000 сказки и беседи на различни теми. Към това трябва да добавим още осемдесет научни труда, близо половината от които са преведени на чужди езици. Това предполага знания, системен и упорит труд и още нещо — благородна и неизтощима амбиция да раздаваш себе си в името на човека.

Девизът за служба на народа, на човека Златаров осъществява на практика преди всичко и в най-висока степен в своята публицистична дейност. Каквито и

увлечения и грешки да е допускал той в политическите си възгледи и философски концепции, каквито и несигурни опорни точки да е търсил най-вече в първите години на творческата си дейност, неговата публицистика от начало до край неизменно остава под знака на демокрацията, подчинена е изцяло на интересите на народа. Вярно е, че Златаров сътрудничи на известен брой буржоазни, в това число и десни издания: „Слово“, „Мир“, „Зора“. Вярно е, че той споделя през някои периоди опортюнистичните убеждения на другарите си от Социал-демократическата партия, в която членува от 1906 г. Новярно е също и това, че той върви непрекъснато по посока наляво, към най-прогресивната част на политическите сили в страната. Основната част от неговите публицистични творби, най-вече през 30-те години, звучат в унисон с лозунгите и задачите, издигани от българските комунисти. А що се отнася до участието му в буржоазния печат, това участие не носи ни най-малко позорната следа на отстъплението от прогресивните позиции на автора и още по-малко на измяната и капитуланството. Публикуваните там интервюта, статии и беседи носят научен характер, те освещават българските читатели за нови моменти и успехи на науката, чертаят просторите на научния прогрес. Други пък представляват отзиви за книги и театрални представления, есета на културна тематика. Но и в тях струи ведрият и търсещ дух на автора, верен на своята демократична природа и прогресивни убеждения. Войната не беше непосредствено надвиснала и литературната жандармерия все още държеше ножа в ножницата. В целия наш печат по това време, вкл. и в буржоазния, имаше голям брой публикации, дело на изтъкнати прогресивни автори, които в процеса на борбата успяха да използват различни трибуни и да си служат с подходящ език.

В никоя друга област на творческа изява Златаров не е тъй разностранен и колоритен, никъде енциклопедичният характер на неговите знания и завидната универсалност на духа му не са намерили тъй цялостно осъществяване, както в неговата публицистика. През целия период на своето творчество (а това са близо тридесет години — от първото десетилетие на века до 1936 г.) той неизменно и неуморно следи развитието на общественно-политическия, социалния и културния живот в страната, реагира на всички по-значителни явления, бърза да сподели своята радост от всеки успех и да заклеми всяка низост. Трудно е да се посочат прадпочитанията на автора, още по-трудно е да се определи къде е той най-силен и убедителен.

Нека оставим настрана началния период на неговото публицистично творчество — от първите години на века до средата на 20-те години, — когато идеологическата мисъл и естетически позиции на Златаров все още зреят и перото му все още заяква. Да си припомним публицистичното му наследство от по-късния период, от средата на 20-те до средата на 30-те години до самата му смърт. Какво изобилие от теми, какъв проникновен интерес към тревогите на деня, какво благородно безпокойство за съдбата на народа! В „Диалектика на природата“ Енгелс с дълбоко преклонение пише за великите дейци на европейското Възраждане — художници и писатели, учени и философи, велики синове на своята епоха:

„Но което е особено характерно за тях, това е, че те почти всички живеят в центъра на интересите на своето време, вземат участие в практическата борба, застават на страната на една или друга партия и се борят кой със слово и перо, кой с меч, а някой и с едното, и с другото. Оттук оная пълнота и сила на характера, която прави от тях цялостни хора.“

Като спазваме изискванията на пропорцията и съзнаваме относителната стойност на интелектуалните измерения, ние бихме могли да кажем и за нашия голям гражданин: да, той живя в центъра на интересите на своето време; да, вземаше

участие в практическата борба и остана в съзнанието на поколенията като цялостна личност.

Балканската война от 1912 г. и Междусъюзническата от 1913 г. и особено Първата световна война подлагат на изпитание и проверка деократичните настроения и политически възгледи на Златаров. Това е един сложен, мъчителен път през огън и кръв, който оставя трайна следа в неговото съзнание, както и в съзнанието на цялата интелигенция. В началото той се увлича от всенародния патриотичен порой, сам понякога изпада в социалшовинистични настроения и таипатриотарски блянове, за да прозре твърде скоро, макар и от чисто хуманистични позиции, ужаса и безсмислието на войната. В писмо от фронта той пише:

„Душата ми се обременя с мъчителни преживявания, в които рядко блясва искрица от възторг. Ще кажа само, че войната, която и аз исках, за която и аз писах, че е необходима и желана, е едно огромно петно за това велико име ч о в е к, което носим, и че нашите усилия, всичката наша воля, ум и енергия трябва да бъдат отсега нататък проникнати само от девиза: „Никаква нова война повече на Балканите!“

Това е дълбоко изживяна мисъл и тя ще намери скоро отражение в статиите и бележките на войнствуващия публицист, писани от фронта, а също така и след свършването на войните. Още през 1913 г. във в. „Реч“ той публикува редица изобличителни статии срещу авантюризма и националната безотговорност на българската буржоазия. Като припомня героизма и себеприжанието на българския войник, с чиято кръв и храброст бе извоювана блестящата победа, Златаров изтъква глупостта и бруталната арогантност на управниците:

„Но свръхчовешкото не може да се иска от човека; и фаталната грешка бе, че нашите управници — военни и граждански — не можаха да оценят всичкия напор, всичкия капитал от енергия и воля, вложени, за да се достигне дотам, догдето българският войник за 25 дена с пушка в ръка достигна. . . Кой каквото ще да казва, но Чаталджа. . . беше едно безумие и аз смятам, че оттогава се почна нашето падение. И какво падение! От върха на славата, от върха на упоя от подвига на едно велико дело да се намериш в дъното на бездната, в дъното на униженията и нещастieto“ (Реч, 7. X. 1913).

Статия с подобно съдържание той помества по това време и във в. „Камбана“. Като се спира отново на героичния подвиг на българския войник и късогледството на неговите върховни началници, виновни за поражението, той пише:

„И всичко това по собствена вина, по собствена глупост. Царска суета ли, генералско недомислие ли, или липса на отговорност и съвест у всички ръководящи, но погромът ни при Чаталджа се предизвика и от него ден ние почнахме да губим. . . И сега, когато споменът за нашето величие иде още повече да усили гнета от мизерното настояще, нашата душа заклокочва и иска възмездие, иска наказание за провинилите се. Идокато това не стане, неспокойна ще бъде съвестта ни и окървавена, поругана и разорена България ще крее само в своята мъка и чаканото възраждане и подем не ще дойдат скоро“ (статията „15—20 октомври“ — Камбана, 20. X. 1913).

Мобилизираният като санитарен офицер Златаров води още от самото начало на Първата световна война дневник, в който ден по ден пресъздава мизерията на войната. Написан интимно, изповедно, този дневник разкрива както преживелиците на автора, тъй и страданията на народните синове във войнишки шинели и най-вече престъпната политика и политическия цинизъм на двореца и буржоазното правителство. Страниците на този дневник крият не по-малка

сила на протест от неговите статии и бележки, вълнуват с непосредствено изразените чувства и с хуманистичния патос на едно голямо човешко сърце.

В навечерието на Първата световна война голяма група от стотина видни български общественици подписват писмо-предупреждение до цар Фердинанд, в което настояват България да остане вън от Тройния съюз, да не се превръща в машина на германските империалисти. Това писмо подписва и Златаров. Но в тази разнородна група има народняци, демократи, радикали, безпартийни и всеки по своему, по различни съображения подписва предупреждението. Златаров е представител на онази част от интелигенцията, която настоява България да запази неутралитет в разгорялата се война, да стои вън от нейните пламъци. Но все още неговите концепции не са напълно изяснени, той все още няма класов подход към войната. Неговата критика срещу това чудовишно зло носи абстрактен характер, не може да излезе вън от социалдемократическите представи. Примерът на Жорес и тук предопределя отношението на мобилизирания на фронта офицер. Показателно за това отношение е едно негово писмо до семейството му, писано от фронтовата болница на VI дивизия:

„Мои скъпи, пиша ви, защото е отпочивка за раздрусаната ми душа. . . Целите тия два дни живеем сред ужаса на ранените. Господи, колко мъка и колко сила и търпение има българският войник! . . И при все това нерадостна е картината, която гледаме: за хора, израсли като мен в хуманитарни идеи, всички, което виждаме, смущава и разстройва. Често се питам: Това истинска картина ли е? Сън ли е? . . Дотолкова всичко е несъобразено с бляновете на мъдреците, с които си опойвал душата си. Никога не бих могъл да опиша онова, което преживявам. Зная само, че съвсем друг е светът от оня, който познавах. И струва ми се, че всичката ми суета се загуби завинаги. Как бързо се старее тука!“ (Фронтowa болница, 3. XI. 1915).

Макар и по-късно, непредубеденият учен и общественик, изпитал пряко горчилката на три войни, ще дойде до напълно правилна позиция и ще застане на една линия с най-прогресивните сили в страната срещу войната и нейните истински причинители. Социалпатриотизмът е катастрофирал, революционните процеси увеличат все по-голяма част от народната интелигенция, а борбата на масите я включва все по-активно в революционните битки. „И когато човекът се освободи от тиранията на политическо и икономическо робство — пише по това време Златаров, — той ще се огледа и ще види, че цялата земя му е дадена, за да я ползува като градина за своята радост и охолство.“ И тъкмо тук той цитира думите на Маркс: „Както буржоазната победа премахна съсловията, така пролетарската ще премахне класите.“ И продължава: „Няма да има експлоатация от човек на човека и една от основните, съществени причини за войни ще изчезне“ (Нова ера. — Литературен глас, 1. XI. 1931). Това е вече зряла и решителна позиция, тя го въоръжава сигурно и прави силен пред изпитанията на съвременната епоха. Това е онзи Златаров, когото помним и който остана в съзнанието на поколенията като непримирим борец срещу войната.

* * *

Преживяванията през всйните оставят дълбока бразда в съзнанието на Златаров. Опознал жестоката природа и моралната мизерия на войната, нейните потресни ужаси и престъпления, той дава пред себе си обет: никога вече война! И на този девиз той ще посвети цялата своя енергия и талант, целия си живот. В историята на борбите на прогресивните сили в България в защита на мира през 20-те и 30-те години Златаров заема почетно място, неговото име се намира почти под всички апели и петиции, неговите изказвания и речи звучат с особено въл-

нение и убедителна сила. Борбата за мир, против войната става негово основно вдъхновение, в нея той взема участие с цялото си същество. И това вдъхновение иде не от добродушна хуманистична концепция, а от дълбокия научен разбор на причините и същността на това апокалиптично зло, в които общественикът все повече и по-задълбочено вниква.

Отношението на Златаров към войната, участието му в борбата за мир е нагледно отразено в неговата публицистика, станала особено активна и бойка през последните години от живота му, когато призракът на нова световна война зловещо надвисва над Европа. В една своя статия под заглавие „Призракът на нова война“ той пише:

„Над Европа висне угроза: призракът на една нова всеобща война се очертава и носи за тия, които могат свободно и честно да мислят, гибелта на нашата цивилизация, разорението за всички, смъртта на десетки милиони човеци... Нашето въображение е слабо, за да си представи преизподнята на ужаси, ако народите се оставят да бъдат въвлечени във война, която за някои изглежда неминуемото разрешение на болните въпроси, които днешното човечество живее. За войната работят неправдите на сключените през 1919 г. в Париж размирни договори, диктувани на половината Европа от озверени военачалници, циници, дипломати и алчни банкери. И ето ви Европа без мир?“ (Литературен глас, 4. X. 1931).

Подобна статия-предупреждение („На борба за мир“) Златаров пише и в Бюлетина на масовия комитет за борба против войната (Бюлетин, бр. 11, 4. VII. 1932):

„Гибел и разорение ще носи една бъдеща война, защото в нейното сатанинско дело ще бъде впрегната не смелостта на бореца, не неговото решение на саможертва, а рушителната мощ на отровите и заразите. Страшно е да се помисли! Милionoн човечество ще загине сред гърченията на задушаването или страшната треска на чумата. Но въпреки тая ясна и предстояща картина немалко сили работят за нейното осъществяване. В дъното на тоя пъклен атентат срещу човечеството стои заплашеният, дошъл до своя апогей на развитие капитализъм.“

„Химическата война и бъдещето на човечеството“ — това е една от най-популярните брошури на непримиримия миролюбец, излязла през 1929 г., в която с научна точност и аргументация се рисуват страшните перспективи от една съвременна война.

През 1932 г. в Амстердам се провежда Първият конгрес на мира, организиран по почин на левите партии в Европа и преди всичко на комунистите. Сам Георги Димитров под името Валтер е един от преките ръководители на конгреса. Този голям международен форум дава нови импулси на борците за мир в нашата страна: организират се публични събрания и митинги, издават се специални листове и позиви. Златаров е вече излязъл на страната на комунистите в борбата за защита на мира, неговите връзки с комунистическата партия, с отделни нейни дейци, стават все по-крепки. Мирогледната еволюция, която той преживява, е дала своя плод. Той влиза в Общогражданския комитет за мир, създаден през 1932 г. в София, участва в органа на комитета в „Преглед“, дава съгласието си да говори на публично събрание в театър „Ренесанс“ на 24. VII. 1932 г., което бива разтурено от полицията.

По това време в „Преглед“ организира анкета по въпросите на войната и мира. Първ от анкетираните се изказва проф. Асен Златаров:

„Че може да избухне една нова международна империалистическа война, а особено такава срещу Съветска Русия, е ясно като бял ден: задушаваният се в своята собствена икономическа система капитал, чиито последици са без-

работицата, кризата и неправдите, които особено ярко подчерта и изнесе последната война и нейните „мирни“ договори, търси и най-отчаяните средства, за да продължи своето владичество и една нова завоевателна война му се мярка като спасение.“

В поредица статии Златаров се спира на заплахата за мира от страна на нацистка Германия и на различни милитаристи и завоевателски планове и теории с нова и стара дата: от Хайнрих фон Трайчке и генерал фон Бернхарди до Раймер и Шелендорф, които продължиха агресивните и бруталните концепции на своите предшественици и дойдоха до дълбокомисления извод: „За да запази величието си, Германия трябва да унищожи другите народи и раси.“ Като цитира авторите на тези зоологически теории, в статията си „Походът на варварите“ (Литературен глас, 4. VI. 1933) борецът за мир пише:

„Днешният поход на управляващите германски слоеве и халюциниращите тълпи, които ги следват, са прояви на един скудоумен и варварски нагон, който напират да даде заден ход на историята и върне времената на едно ново средновековие.“

Тук се спирам на статии, изцяло посветени на темата на мира, против опасността от нова война. Но тази тема е дълбоко присъща на цялото публицистично творчество на автора, тя е прокарана и в неговите научни статии, в интервюта с различни вестници и списания и особено в неговите речи на публични събрания и в беседите му пред по-тесен кръг от граждани. И по своя патос, и по своя литературна цена тези произведения стоят сред най-добрата част от публицистиката на големия борец за мир, те се отличават с необикновено голяма нравствена сила и завинаги оставиха името на своя автор, окръжено в близката ни история с ореола на борец.

Публицистичното творчество на Златаров, насочено против войната, в защита на мира, е органично свързано с борбата против фашизма и нацизма, които по това време — 30-те години на века — бяха не само достатъчно укрепнали, но и представляваха вече непосредствена угроза за Европа и за човечеството. Всички дипломатически ходове и политически игри през този период бяха свързани с тази опасност и животът на европейските народи се развиваше под знака на опасността от фашизма и войната. Отсам или отатък, в лагера на фашизма или в защита на демокрацията и мира — такава дилема стоеше пред съвременниците. Отсам или отатък — пред този избор беше поставена и България.

За Асен Златаров нямаше колебание. Закърмен още в детство с демократичните традиции на Възраждането, укрепил по-късно през годините духа си в тези традиции, запознат с духовните ценности на Европа и проникнат от хуманизма на най-големите представители на европейската цивилизация, той отрано заема прогресивна борческа позиция. Неговите статии срещу фашизма се отличават не само с историографска и социологична ерудираност. Написани интелектуално, но без суха теоретизация, наситени емоционално, те звучат като гневни памфлети и бойни призови. Цялата му човешка и гражданска природа се бунтува срещу насилията на личността и униженията на човека, цялото му същество на учен и общественик се възправя срещу перспективата на една злокобна съдба на европейските народи. С верния си усет на проникновен общественик още в 1931 г. той предупреждава, че трябва да се върне доверието в закона, в държавния служител и да се възвърнат загубените права на човека и гражданина, които като всяка човешка придобивка са скъпи и ценни. В една своя статия, многозначително озаглавена „Правата на човека и гражданина са потъпкани“, авторът припомня историческата Декларация на Великата френска революция, която залегна в основата на изграждането на новото буржоазно общество. Като прави сравнение между великите начала на Декларацията и суровата действителност в царство България, той пише:

„И при установяване на тая печална картина не можем да не възроптаем срещу тъмните сили на нашето разстроено и разложено общество, които разсипаха един придобит вече човешки капитал и възкресиха безправие то на отживели епохи. Не е ли позор за времето ни честни граждани, неизвършили никакъв простъпък, да чувствуват хладни тръпки на боязън, когато минават край полицейските участъци? . . . Не е ли страшно при вида на една камионетка селяни да вдигат ръка за проклетие? Докъде стигнахме, че да не сме обезпечени в собствения си дом, защото насилници могат с благоволенieto на силните на деня или самата власт да откъртят вратите и заграбят обитателя на къщата. Вестници се конфискуват, защото на някой големец нещо писано не се е харесало. Ученици се осъждат и затварят да гният по затворите, защото са уловени трима или петима да тълкуват учения, обявени за извън закона“ (Червена трибуна, 1931, кн. 10).

Да, така именно започна фашизмът — и в Италия, и в Германия. Така започваше и в нашата страна: с насилия и терор, с лишаване от граждански права и свободи, с изгаряне на книги, за да продължи своята грозна вакханалия с концлагери, затвори и масови разстрели. Златаров не дочака този чудовищен разгул, но с голямото си чувствително сърце той го предчувствуваше и навреме издигаше своя предупредителен глас.

Този глас звучи и в друга негова статия „Разрушители на държавата“. Като се спира на примерите на произвол и насилнически действия на властта, на нейните действия. против „рушителите на държавата“, той развълнувано издига въпроса: „Кои са рушителите на държавата?“ И сочи истинските рушители: „Тия, които се кичат с паунови пера на големи родолюбци и изпечени патриоти, а разиграват оргията на скудоумие и алчност.“ И завършва тази статия с думите: „Наистина, че е нужен фронт, но фронт на чисти ръце и честна мисъл, на дълга воля и жажда за обществена служба, където дългът върви пред правата и където идеята за жертва не е плашило, а светиня“ (Литературен глас, 5. II. 1933).

Настъплението на националсоциализма на идеологическия и политическия фронт в национален и международен мащаб вървеше успоредно с маниакалната теория на расизма. Тази „теория“ не можа да намери масова социална опора сред нашия народ, закърмен в дух на демократизъм и толерантност, но отделни прослойки, предимно фашизирани лумпени и младежи, също започнаха да издигат лозунгите за „чистата раса“. Кой друг, ако не Златаров — биологът, социологът, историкът, познавачът на тези „доктрини“, — трябваше да даде отпор на проникващите расистки и антисемитски учения? В редица публикации той подложи на унищожителен анализ на разни фалшификатори и дилетанти, които без оглед на истината и фактите създават квазинаучни построения и ги поднасят като откровения на полуобразованите и невежи тълпи. Като прави в едно свое интервю преглед на различните проповеди на немски, френски и английски апостоли на расизма и подчертава техния антинаучен характер и престъпен замисъл, той идва до извода: „Заклученията са ясни: теорията на расизма е една антипролетарска идеология, продиктувана от користи интереси и поддържана от пристрастни учени, за които не научната истина е целта, а увардването на сегашния порядък на угнетение и безправие чрез класовото господство на капитала-господар.“

Това интервю, обнародвано във в. „Пробуда“ (5. XI. 1933), бива многократно цитирано в нашия печат, а по-късно, през 1937 г., издадено в книгата „Българската общественост за расизма и антисемитизма“ — сборник интервюта.

В друга своя статия — „Плодовете на учителите им“ — Златаров проследява родословието на германския расизъм, цитира горчивите думи на Нише и Бебел за германските филистери и техните водачи и констатира: „Малкото издигнати, свободомислещи хора в Германия, които спасяват нейната чест,

не можеха да внедрят своята мисъл и накарат да се почувствува тяхното величие от грамадното дресирано множество на филистерите, с които гъмжи Германия. И затова днес сме свидетели на прояви в Германия, които ще останат навеки черни страници в нейната история“ (Пробуда, 28. V. 1933).

Статиите на Асен Златаров против войната и в защита на мира, против фашизма и расизма представляват една цялостна, органично сраснала част от неговото публицистично творчество — те носят не само общ единен патос, но и обща стилово-литературна характеристика. Тези обикновено къси, стегнати творби са написани бойко и енергично, задъхано и интензивно, сякаш с един замах на перото, в тях научната аргументация и дълбочината на мисълта се сливат с образно-емоционалния строй на речта. Полемизирайки с врага, публицистът непрестанно изостря своето перо, повишава аналитичната острота на погледа, разсейва митовите на буржозната пропаганда, като показва действителността гола, без шарените дрехи на патриотарската и шовинистичната пропаганда. Тези статии се отличават с една по-висока степен на емоционална наситеност, отколкото другите му работи, проникнати са от типичен златаровски лиризм и кондензирана интелектуална енергия, която авторът сякаш изстрелва.

Онези, които разчитат повече на страха, който вдъхват, отколкото на престижа, който притежават, са били прави да виждат в идейно острата и страстна публицистика на Златаров заплаха за себе си и за собственото си господство и насочват оръжията на властта срещу нейния автор: той бива викан в полицейските участъци, подлаган на разпити, заплашван и предупреждаван. Стана лият моден обществен цинизъм сред интелектуалните среди постепенно го остракира, осъжда го на изолация, спъва научната му кариера. Но стойността на една морална позиция не се измерва с изгледите ѝ за успех, а сама по себе си. В изпитанията на века, в сложната обстановка на международни и вътрешнонационални противоречия и борби, чужд на философията на ползата, непримиримият борец избира единствения път, който личност като него можеше да избере: пътя на най-добрите устремни на човека. Затова именно неговото антивоенно публицистично творчество е живо и сега, проникнато от дълготрайно обаяние, то и сега излъчва непосредственост на внушението и свежест на чувствата. А тъкмо затова приемаме и сега Асен Златаров като наш съвременник, като наш другар и сподвижник в благородната велика броба, която водим — борбата за мир и против войната, за разобличаване опитите за възраждане на фашизма и расизма в най-различни форми.

* * *

Богатството и многообразието на личността на Златаров намира израз в публицистиката му — в нейните жанрове и форми и преди всичко в нейното тематично изобилие. Трудно е настина да се назове област на действителността, до която той да не се е докосвал. Неговата жажда да кипи сред битието на народа, универсалната му подготовка и поривът за правда го поставят в допир с различни страни на обществения живот, с различни слоеве и групи, с хора от различни съсловия и професии.

Но има една област и една тема, в която Златаров винаги се е чувствувал особено уверен и винаги щастлив: това е темата за младежта. Българската младеж — тази от фабриките и селските поля, от школските стаи и университетски аудитории — го е вълнувала през целия му жизнен път, увеличала го е с нейните интереси и болки, с борбите ѝ за правда и прогрес. Няма значителна проява на българската народна младеж, в която да не се чувствувал колоритното му присъствие. Пред младежката аудитория той държи политически речи и научно-популярни беседи, пред официалните власти се застъпва за арестувани студенти, в печата во-

ди полемика в защита на младите. Приятел на младежта! Това гордо звание, тъй спонтанно и масово отдадено, е напълно заслужено и той го отстоява докрай.

Продължителната, близо тридесетгодишна практика като преподавател — в началото като гимназиален учител, а след това като асистент, доцент и професор — поставя Златаров в близък контакт с младежта, с нейните грижи и амбиции, с нейната психика и вълнения. Но това не е неизбежна алтернатива, а съдба, за която мечтае още като дете. Ведно свое изказване той изповядва: „Аз съм роден социалист. Като дете, когато другарите ми мечтаеха да станат офицери, аз исках да стана учител, за да уча децата на хубаво.“ И наистина той осъществи тази своя детска мечта и десетилетия наред, изпълнен с благородна амбиция, раздава знания и мъдрост, учи младежта на вяра в науката и в силите на човека, учи я на хубаво. Неговото име и сега се спомня с чувство на преклонение и признателност от хиляди и хиляди специалисти, негови ученици, които днес са учители, инженери, лекари, химици, агрономи и които са отнесли в сърцето си частица от неговата всеотдайност на науката, на професията, на народа.

С какво импонира на младежта големият учен и общественик?

Тук се налага да изброяваме.

Първо, с огромната си ерудиция, с онзи обаятелен букет от знания из всички области на световната наука и заедно с това с аристократичния замах и щедрост, с които раздава тези знания на всички, които са жадни за тях. Словото му се отличава с изключителна свежест и занимателност и това прави скучната иначе материя на неговата дисциплина да се оживи и заинтригува слушателите. Влюбен в своята наука, той предава и на учениците си част от тази любов и най-голямата му радост е да види нейното отражение в отговорите на студентите по време на изпит. „Има и не са малко тия случаи, когато при изпитната проверка имаме проявено такова съзнание за задълженията в поестия път и такова сцелено усвояване на това, което се иска при изпит, че просто поразява и трогва, като се знае при какви неблагоприятни условия на живот това е постигнато“ (вж. статията „Проф. Златаров за българското студентство и неговия вестник“. — Академик, бр. 1, 1936).

На второ място, в поредицата от причини, които привличат младежта и студентството към техния необикновен учител, ще трябва да посочим неговите идейни позиции, неговото умение да свързва научната материя с явленията на обществения живот, да осмисля идеологически своите лекции. Сухата сама по себе си материя в словото на учителя добива смисъл и удара на политическа проповед, в която в една или друга форма е изразена гражданска позиция. Но тази позиция не трябва да се гадае по лекциите на професора; той открито я изявява на публични места, в печата, на събрания, в разговор.

По-нататък. Повече от самата позиция — прогресивна, демократична — привлича борческият дух на професора, неговата готовност всеки миг да се вдигне в защита на справедливите искания на младите си ученици. И тук примерите са безбройни.

По време на студентската стачка срещу кръволака Цанков, върнат от правителството на Блока в университета, Златаров се включва в борбата на студентите. В дните на стачката демонстративно напуска университетската аудитория с думите: „Не мога да чета лекция днес, когато мой колега отива до същата катедра през локви кръв.“ По това време той е вече декан на Физико-математическия факултет и като декан председателства студентско събрание. По този повод в „Народен студент“ (18. IV. 1932) пише:

„Във вторник деканът на Физико-математическия факултет даде един пример, който ще остане отбелязан в анализите на нашата университетска история като пръв. Той председателства студентско събрание! На пристигналата полиция

Златаров забрани да влиза не само в зданието, но и в двора на университета . . . Събранието се откри от него със сърдечни напътствия и искрени съчувствия към вълнуващото се студентство.“

Все в порядъка на импулсите, които притеглят студентите към техния учител, ще трябва да посочим и сърдечното другарско отношение, с което той пристъпва към тях, с нескриваното желание да им бъде в помощ. При него те отиват като при баща — за съвет, подкрепа и съдействие. И никога това не е наложено от стремеж за лесна слава или евтина популярност — демократичното обръщение извира от самата природа на големия човек.

Може дълго още да се изброяват причините, които превърнаха на времето проф. Златаров в притегателен магнит за младежта.

В навечерието на новата учебна 1932 г., като се спира на злонамерените упреци за пресищането на страната с интелигенция, с учени безработни, с недоволство от сегашната младеж, ученият възкликва:

„Прави ли са? — Не и хиляди пъти не! Първо — стремежът към наука не бива да се такува с укор: който върши това, той е от царството на бухалите. Идеалът би бил на всички да се даде възможност да минат през университета . . . Повикът срещу пристъпа на младежта към университета е рожба или на недомислие, или на страх. Крясък на папагали, които недовиджат своето маломислие, и страхът на тях, които се боят от мисълта, защото е светлина и би разкрила гнилото, порочното в една уредба на живота, където мракобесието се домогва да бъде властелин . . . Истината е: България има нужда от хиляди още висшисти. (Литературен глас, 8. X. 1932).

Същата мисъл — повече студенти, повече висшисти, повече културни българци — той развива и в друга статия, озаглавена „Младежта и висшето образование“ (Народ, 18. X. 1932). И в тази статия предлага: „Въпросът е голям и важен . . . А решението на всеки непредубеден гражданин е: създаване възможност за всички, които искат да учат висша наука, да могат да влязат в университета. Това налага създаване на успоредни курсове, снабдяване . . . с аудитории, институти и лаборатории. Нещо повече: налага се създаването на втори университет. И да бъде той в провинцията.“

Като припомня в друга статия („Право на просвета“. — Нова струя, бр. 2, 1936), че достойнието на просветата за широките народни маси е придобивка на новите векове, че тя е купена с цената на героични борби и скъпи жертви, авторът заключава:

„Нищо не угнетява така живота, както духовният мрак и невежеството: така са корените на много престъпления, на много неволи и на много разложения, които правят понякога да се губи вяра в доброто. И затова първа и върховна повеля е да се внесе от светлината на знанието сред тях, които така много имат нужда от нея, да се съдействува с всички сили на достъпа за просвета на все по-голям и по-голям брой желаещи.“

В своите многобройни изказвания в печата Златаров се занимава и с редица още проблеми на младежта: с нейното демократично възпитание, с учебните програми — ненужно претоварени и тежки, — с безработицата и липсата на перспективи пред младите хора от града и селото, с демагогската политика на властта и на различни тъмни сили по отношение на младите с цел да ги превърнат в оръдие на своите користни цели.

Над всичко обаче в мислите и в обществената дейност на Златаров, посветени на българската младеж, стои грижата за нейното правилно политическо възпи-

тание, за нейната вярна ориентация към марксизма. На младежта той препоръчва социализма, учението на Маркс и Енгелс като най-сигурна опора в живота, в цялата нейна практическа дейност, като маяк по пътя на борбата и освобождението. И може би никъде тъй категорично не е изявена тази грижа на големия приятел на младежта, както в речта му пред конгреса на Съюза на социалистическата младеж през 1933 г. в София, излязла по-късно като брошура. „Вярна ли е доктрината на марксизма? — пита той. Има ли философ, който по-добре да е обяснил появата и развоя на обществото и идеологията в течение на историята? Аз съм кабинетен човек и от две десетилетия съм прегледал твърде много писания, за да уясня за себе си тоя въпрос. И трябва да кажа, че по-цялостно и по-правдиво обяснение от това, което Маркс и Енгелс дадоха, не намерих.“

С цялата си борба и личен пример Златаров оказва неоценимо съдействие за правилното ориентиране на младите социалисти, за създаването на единен фронт на младежта и студентството, за сплотяване на демократичните сили на българската младеж в борбата против настъпващия фашизъм. Той се превърна в жив символ на младежкото единство в борбата за мир, за защита на демокрацията, против реакцията и войната. С този свой подвиг той остана да живее в съзнанието и на съвременната българска младеж.

* * *

В богатия тематичен спектър на публицистичното творчество на Златаров се включват и значителен брой статии, които излизат вън от кръга на трайните му предметни предпочитания. Те са писани по различни актуални поводи, искани са от едни или други обществени организации или редакции за определени случаи, попадали са под изискванията на „злобата на деня“. Както техният брой, така и публицистичното умение, с което са написани, говорят за отзивчивостта и енергията на автора, за неуморното му изследване на действителността, за стремежа да бъде свидетел и съучастник на политическото движение на епохата. Трезв реалист, чужд на далечни и нереални мечти, и тук публицистът е верен на себе си и на своята стилистика: простота на мисълта и красота на формата, блестяща ерудиция и точна характеристика на явленията, ударен и стегнат език. Така той постига непосредственост на внушението и дълготрайно обаяние.

Впрочем някои от тези статии представляват все пак определена тематична група и говорят за по-продължителен интерес на автора към известна проблематика. Такива са например статиите, посветени на въздържателното движение, на борбата срещу алкохола, тютюнопушенето, наркотизма. „Гибелни блаженства“ — така е озаглавил той една своя брошура, насочена против упойващите средства като хашиш, морфин и др., които създават в човешкия организъм състояние на изкуствено блаженство. Части от тази брошура под различни заглавия са препечатани в редица вестници и списания. Тази брошура представлява интерес и сега. Не само по своята яснота на изложението и увлекателния език, но и поради своите предметни качества тя привлича вниманието и на съвременния читател. Под подобно заглавие — „Измамното блаженство“ — Златаров пише статия и за вредата от тютюна. Следват още редица подобни статии: „Физиологичното действие на алкохола“, „Научната истина за алкохола“, „За алкохолизма и въздържанието“, „Научните основи на въздържанието“, „Алкохолът и храненето“ и др.

Годишнините на велики хора на науката са любим повод на нашия учен да занимае читателя с делото и личността им, да посочи техния принос в световния прогрес. В тази група може да се посочат кратките, но развличувано и писания статии за Карл Маркс, Дарвин, Мария Кюри, проф. Мечников, проф. Николай Державин, Ернст Хекел. И. П. Павлов, Айнщайн, Менделеев и редица други.

В статията си за Дарвин авторът е оставил думи, които могат да послужат като една обща вдъхновена оценка на великото дело на всички тези светли умове: „Ние не можем да не изнитеме тръпката пред подвига на гения, обзрял истината, разкръп я със смелост пред мислещите и с това тласнал умовете, сърцата и воите на хората към дейност, която единствена им обезпечава радост на силите на живота и пристан на пълната победа на делото за живот.“

Специално място заемат статиите, писани за проблемите и задачите на нашето учебно дело. Непосредствено ангажиран в системата на просветата и подготовката на нови кадри, запознат с началата на педагогиката, Златаров проявява особена чувствителност към неуредиците и самоцелните експерименти в тази област. Тук искам да цитирам пасаж само от една негова статия, където определя цялото му отношение към състоянието на просветното дело по това време.

„Училищното дело е било досега най-безконтролното опитно поле, посявка на хрумванията, капризите и новаторствата на звани и незвани шефове на Министерството на народната просвета. Изменения на учебни програми, изменения на образователни системи, изменения на методите на преподаването — това, за беда на нашето учебно дело, — е дългата болестна история, която разстрои училищата ни, докара апатия у гражданите към работата на училището, подтиква ентусиазма към просвета у българина и рискува да обезцени делото на културата“ (За училището и учителя. — Нови времена, 1932, кн. 2).

Но когато говори за българския учител, за неговата роля в културния живот на народа, езикът на автора е друг:

„Учителят ни след освобождението на България наследи и продължи примера на своя предшественик от епохата на нашето сепване към народностност и политическа свобода. И ние го виждаме тоя скромнен и безименен ратник как заброди по калните пътища . . . не само да учи децата, но да учи и възрастните. Знаменитите на времето си вечерни училища за неграмотните възрастни, утра, вечеринки и проповеди, устройваните „театри“ — всичко това бе най-чиста проба на народничеството у нашия учител, негова безкористна служба народу“ (Учителят в нашия обществен живот. — Нова струя, 1936, бр. 4).

На разгърнатото по това време — 30-те години на века — движение за равнопоставеност на жената, за нейната еманципация Златаров отдаде сили и внимание, с научна аргументация и решителен глас поиска в съзнанието на всички жената да добие една преоценка. „Защото тя сега е оскърбена в своята нравствена цена: на нея се гледа като на плячка за завладяване, а не като на личност, която има право на равни и еднакви блага с тия на мъжа“ (Освобождението на жената. — Благоденствие, 1. V. 1924). В още няколко статии, анкети и интервюта в навечерието на общинските избори през 1931 г. изтъкнатият общественник се застъпва за даване избирателни права на жените, като прави историческа, биологическа и чисто житейска аргументация с примери от българския бит и нрави. Неговите приноси и в тази област имат същия темпераментен характер, както и защитата му на правото на просвета и образование за българската младеж.

Човек по природа чувствителен и отзивчив, особено към съдбата на бедните слоеве от народа, Златаров съедини научните си знания по броматология, медицина и социология с анализа на конкретните факти, спон ги в цялостен синтез и разкри пред всички суровата истина: България гладува! Анкетата, която Свободният общ работнически синдикален съюз извърши в края на 1931 г. в работническите квартали на София, изнесе данни, които ясно показаха, че столичното работничество гладува, живее в крайно нехигиенични жилища, изражда се. По този повод ученият прави статистика за храненето на основните групи от на-

селението в цялата страна. Като се опира на научно установените положения за нуждите на човешкия организъм от енергия и на действителната консумация на храна, той идва до печалния резултат: „България гладува — ето заключението! Цифрите, които ни дава държавната статистика, сочат ясно на това и престъпление е да се затварят очите пред тях... Тия, които трябва да мислят, нека се замислят над изнесените данни, които са безпристрастни, защото са езикът на числата“ (вж. статията „Гладуваща България“. — Червена трубуна, бр. 4, 1933). Организираната от професионалните съюзи анкета, както и проучванията на професора върху статистическите сведения дават повод за истинско брожение в столицата.

На темата за социалното и материалното положение на българските работници Златаров се спира многократно в печата. В тази област той не променя нито с един градус своята позиция, неговите демократични и прогресивни убеждения не търпят колебание.

Една поредица от статии, посветени на развитието на науката в национален и световен план, издава в най-висока степен ерудицията на своя автор, неговата осведоменост не само по основните положения на отделните науки, но и в областта на най-новите експерименти и проблеми. „Науката и напредъкът“, „Хуманизация на науката“, „Родна наука“, „Борба за здраве“, „За живота върху Марс“, „Що е живот“ — това е един примерен списък от заглавия на статии на големия учен, в които той показва майсторството си на популяризатор и в които разкри пред очите на българските читатели актуални практически задачи, с които се занимава съвременната наука.

В самия си залез вече, измъчван от пристъпите на болестта, Златаров пише своята нашумяла на времето брошура „Диктатура и демокрация“. Много от постановките в тази брошура са остарели, други са плод на еkleктически социални теории, но нейната основна мисъл и нейният висок граждански патос си остават съвременни и днес. При това брошурата разкри нов момент от многостранната научна подготовка на автора: познанията му не само по история, но и по държавно и конституционно право и по тези въпроси той се изказа не като дилетант, а като сериозен познавач. Интересът, с който се посрещна тази брошура, настървението на полицията, с което я изземваше, цитирането ѝ не само в печата, но и по събрания и митинги — всичко това показва нейната необходимост и политико-възпитателна стойност. Да кажеш истината в очите на властниците, да хвърлиш предизвикателство срещу протегналия вече ръка за престъпни посегателства фашизъм — за това бяха нужни доблест и твърдост на убежденията.

В речта си на тържественото събрание по случай юбилея на Антон Страшимиров в Народния театър на 15. XI. 1931 г. Златаров адресира към юбиляра патетни слова. Той каза:

„Да се говори истината във времена на законност и граждански мир не е никаква смелост: но да се казват истини, когато зловещи сили господаруват над гражданството, когато за всяко свободно и честно изявление на пробудена съвест се плаща със заплаха, изтезание и издевателство, когато е окована свободата и законът е запрятан в архивата... — тогава да се обадиш и порицаеш злодеянието и кажеш на силните на деня: стига, опомнете се! — е един голям подвиг, на който само единици са способни.“

Тези горещи и силни думи бяха казани по адрес на Антон Страшимиров. Но те с пълна сила могат да бъдат отнесени и за този, който ги каза. Защото на призова на истината, на борбата против злото бе посветена цялата негова творческа дейност и на първо място неговата талантлива и мъжествена публицистика.